

УДК 340.15:342.725

Е. В. МАМОНТОВА

МОВА ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНЦЕПТОСФЕРИ ТА ДЕРЖАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН

Розглянуто вплив мовного чинника на процеси формування національної та громадянської ідентичності. На основі аналізу функцій мови як атрибута державності окреслено проблеми формування символічного простору держави та перспективи розвитку державної мовної політики в Україні.

The influence of language factor on the processes of forming of national and civil identity are considered in the article. On the basis of analysis of 'functions of language as state' attributive the problems of forming of symbolic space of state and perspectives of development of state language politics in Ukraine are outlined here.

Серед багатьох чинників, що зумовлюють вектор сучасного соціально-політичного розвитку України, мовне питання посідає особливе місце. Як доводить світова практика, розповсюдження двох мов в одній країні завжди має конфліктогенний характер. На думку видатного американського соціолінгвіста Е. Хаугена, багатомовній країні, якщо вона не є децентралізованою федерацією з достатньо стабільними мовними кордонами, завжди загрожуватиме внутрішній конфлікт [16, р. 245]. Однак в умовах вітчизняних реалій мовне протистояння слід розглядати не просто як джерело соціального дискомфорту, але як фактор, що визначає траєкторію подальшого розвитку української державності в цілому. Без його вирішення на державному та соціальному рівнях формування в Україні політичної нації, яка виступає запорукою незворотності державотворчого процесу, виявляється досить проблематичним.

З моменту набуття незалежності нашої країною мовне питання вийшло в ній далеко за межі етнолінгвістичної сфери та набуло відверто політичного звучання. Жодна політична криза, на які так багата нетривала історія державного самовизначення України, жодна виборча кампанія, не обійшлися без спекуляції на факторі білінгвізму. Більш того, огляд знакових подій політичної історії незалежної України демонструє чітко виражену тенденцію зростання соціальної напруги навколо мовної проблеми. Цілком зрозуміло, що без енергійних дій держави щодо створення належних соціально-політичних умов подолання мовної кризи, без удосконалення нормативно-правових засад мовної політики неможливі ані гармонізація мовного середовища в Україні, ані подолання тенденції політизації мовного питання та перетворення його на інструмент маніпулятивного впливу.

Розуміння цього висуває дослідження шляхів удосконалення державної мовної політики в число актуальних завдань політичної та управлінської галузей знання. Аналіз стану наукового розроблення означеної проблеми свідчить про високий градус інтелектуальної дискусії навколо питання вдосконалення механізмів

державного управління щодо подолання мовного протистояння в країні та виведення його з політичної сфери в етнокультурний простір. Сьогодні ця тема вийшла далеко за межі суто галузевих розробок і набула загальносуспільної значущості.

Знайомство з масивом наукових публікацій, присвячених означеній проблемі, дозволяє виділити декілька підходів щодо її висвітлення.

Так, законотворчі аспекти регулювання мовної ситуації в Україні висвітлюють у своїх публікаціях М. Білоус, Л. Волга, Ю. Гнаткевич, І. Дзюба, М. Жулинський, І. Іванишин, Д. Кривенко, Л. Масенко, Т. Панько, О. Потебня, Л. Танюк, О. Ткаченко та ін. Перспективи вдосконалення щодо мовної політики України пропонують у своїх розробках К. Балабанов, Д. Виприняк, А. Граннес, А. Емірова, В. Євтух, В. Колісник, Т. Кононенко, О. Майборода, П. Надолішний, А. Погрібний, Л. Руденко, М. Феллер, Д. Шелест, М. Юрченко. Окремо слід відзначити роботи В. Карташкіна, Є. Лукашової, В. Мармазова, І. Піляєва, А. Погрібного та ін., присвячені визначенню шляхів організаційно-правового забезпечення виконання в Україні вимог Європейської хартії регіональних мов і мов меншин.

Політологічний аспект проблеми, зокрема висновки дослідження мовної складової електоральних процесів в Україні, висвітлені в публікаціях таких авторів, як А. Матвієнко, В. Небоженко, А. Пойченко, Н. Погребняк, М. Рябчик, М. Томенко та ін. Різноманітні аспекти реалізації мовної політики в Україні в контексті сучасних політичних процесів викладено у працях І. Дзюби, Б. Канцелярука, І. Кресіної, А. Круглашова, Ю. Макара, Т. Нагорняк, В. Панібудьласка, І. Попеску, В. Рогозинського, Б. Яроша та ін.

Аналізу мовної ситуації в Україні в контексті синхронних та діахронних етнополітичних та цивілізаційних процесів присвячено ґрунтовні дослідження таких відомих авторів, як Т. Бурда, У. Вайнрайх, М. Вівчарик, Є. Головаха, Г. Залізник, Д. Кривенко, Л. Масенко, Л. Мацько, Н. Паніна, А. Погрібний, В. Радчук, Л. Римаренко, Ю. Римаренко, О. Тигаренко, Л. Шкляр та ін.

Окремий масив в етнокультурологічному блоці складають праці В. Єленського, П. Кірюша, Х. Кокса, М. Комарова, І. Кураса, В. Німчука, В. Потаєнко, М. Рибачука та ін., в яких виявлено зв'язок мовного протистояння з міжконфесійними відносинами в Україні.

Соціологічний підхід до вивчення мовної ситуації білінгвізму та її значення для нас: вироблення державної етнонаціональної політики застосовують А. Биченко, О. Вишняк, О. Картунов, О. Малиновська, М. Міщенко, Ю. Римаренко.

Не залишилися осторонь від мовної проблеми й управлінська галузь знання. Специфіку регулювання мовної кризи в Україні на державному рівні, механізми оптимізації культурно-мовного простору в Україні досліджують у своїх працях О. Антонюк, Ю. Куц та ін. Окремо слід відзначити публікації В. Лугового, А. Матвієнко, Я. Перенського, О. Рафальського, М. Сингаєвської, М. Стріхи, в яких показано розвиток державної мовної політики в освітньо-інформаційному просторі, як такому, що найбільш точно дозволяє зафіксувати в офіційних статистичних даних і на цій підставі дослідити та виявити вади й досягнення державної мовної політики на нинішньому етапі.

Поява останніми роками низки дисертаційних досліджень (І. Балашенко, А. Заболоцький, А. Корж, А. Кургузов, В. Петренко, Т. Скубашевська, О. Юр'єва та ін.), присвячених соціально-політичному виміру мовного питання в Україні, у черговий раз засвідчує тенденцію зростання наукового інтересу до цих проблем.

Однак, попри досить широкий діапазон наукових підходів до вивчення природи, з'ясування причин та пошуку шляхів подолання мовного конфлікту в Україні, у переважній більшості досліджень акцентується об'єктивна – історико-регіональна або етнокультурна – складова його генези та розвитку. У вітчизняній науковій літературі найчастіше мовна проблема розглядається в етнонаціональній площині як “нерівноправне становище культур і мов етноспільнот, намагання кожної етноспільноти створити найкращі умови для збереження й розвитку своєї культури, мови і традицій” [8, с. 185] та визначається як етнічний конфлікт.

Погоджуючися з Ю. Римаренком, якій відзначає, що наявність різних поглядів на мовну політику як складову політики етнонаціональної, з одного боку, відбиває реальний стан речей щодо розв'язання згаданих проблем у різних країнах, а з іншого – ускладнює розуміння цих питань, усе ж сприяючи пошукові оптимальних шляхів її розв'язання [12, с. 186], ми пропонуємо розглянути проблему мовного протистояння в Україні в дещо нетрадиційному для теорії державного управління аспекті. Метою цієї статті є спроба виявити специфіку мови як державного атрибута, дослідити її місце та роль у процесах формування національної та державної ідентичності громадян України та на цій основі означити деякі шляхи вдосконалення державної мовної політики.

Виходячи з визначення держави як величезної корпорації, яка виробляє два типи продукту – умови для існування своїх громадян та власну ідентичність, де остання виражається в безперервному процесі внутрішньої та зовнішньої самопрезентації, – мова, як інструмент формування національної концептосфери та державної ідентичності, набуває ознак найважливішого атрибута держави. Під атрибутом (від лат. *attribuo* – надаю, наділяю) розуміють необхідну, суттєву, невід'ємну властивість об'єкта, ознаку субстанції, що є достатньою для її ідентифікації та необхідною для її існування [10, с. 202].

У процесі державної атрибуції, яка відбувається через оприлюднення певного набору знаків (що за семіотичним підходом розглядається як текст), мова стає однією з тих невід'ємних ключових ознак держави, що покладені в основу її існування.

“Поняття державної мови, – зазначається в Рішенні Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. № 1-6/99, – є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття “конституційний лад”. Іншою його складовою є, зокрема, поняття державних символів” [2].

Конституцією України статус державної мови надано українській мові (частина перша ст. 10) [1]. “Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі” [2].

У цілому, затвердження у функції державної мови корінної та найчисельнішої нації в Україні відповідає загальноприйнятій світовій практиці. За таким принципом, зокрема, відбувалося державотворення переважної більшості європейських країн

[6, с. 5]. Однак утвердження української мови як державної не повинно розглядатися тільки в ракурсі політико-соціальних змін, що відбуваються в пострадянській Україні. Мовна політика є складовою більш широкого процесу – становлення національної державності. (Невипадково виникнення терміна “державна мова” пов’язано з добою утворення національних держав). Його невід’ємною умовою є формування політичної нації через консолідацію українського суспільства, зокрема шляхом вирішення мовної кризи. Усе це потребує від держави у практичній реалізації заходів щодо мовної політики розуміння характеру мовного конфлікту в Україні, який виходить за межі суто територіального чи етнолінгвістичного розмежування.

Пам’ятаючи про те, що мовні проблеми неможливо розглядати ізольовано від усієї політичної, соціально-економічної та культурної ситуації, усе ж таки не слід забувати: зосередження на вирішенні насущних питань, що торкаються матеріального аспекта суспільного розвитку, без усвідомлення значущості духовної, зокрема націотворчої, компоненти, усі спроби розбудувати повноцінну суверенну державу приречено на поразку. “Соціально-політичні питання – про це свідчить тисячолітній досвід – де швидше, а де повільніше, проте вдається таки вирішити. Затоптані ж національну гідність, мову, інші державні символи й атрибути віками не вдавалося підняти на ноги” [13, с. 85].

Етнодержавотворчий потенціал мови закладено в її функціях. У суспільстві мова, передусім, виконує роль засобу комунікації та маніфестації. Саме ідентифікаційний чинник, закладений в основу маніфестаційної функції, перетворює мову на атрибут нації та держави. Мова, таким чином, є виявом національної ідентичності й розглядається як символ спільноти.

Як найуніверсальніший та найпотужніший інструмент пізнання та самовияву особистості, як основний елемент колективного розуму народу мову покладено в основу формування нації. Нація дає особі фундаментальні багатства, які має тільки вона, і вона одна може їх дати особі для її гармонійного розвитку. Це багатство розпочинається з феномена мови. Національна мова протягом багатьох сторічь формується та постійно розвивається багатьма поколіннями людей однієї нації. Отже, мова не є атрибутом особи, мова є атрибутом нації [7].

Поряд із мовою історично націю визначають національні коди та символи, відбиті в матеріальній та духовній культурі, національний історичний міф та, обов’язково, колективне уявлення про національне майбутнє. За словами П. Берка, ці інструменти структурування національної ідентичності і є “культурними або символічними кордонами” нації [3, с. 5].

Сьогодні в науковому середовищі поширюється погляд на формування колективної ідентичності як на колективне конструювання, в якому визначальну роль відведено саме мовному чиннику (Е. Берк, Дж. Гамперц, Е. Гофман, С. Ервін, А. Табуре-Келлер, Д. Шиффрін та ін). (Хоча задля об’єктивності слід зазначити, що існує й інший підхід, згідно з яким у процесах ідентифікації мові відводиться важлива, але далеко не чільна роль (Дж. Армстронг, Ю. Сміт, Дж. Фішман та ін). Однак незаперечним залишається факт: було і надалі залишатиметься, що мова відіграє провідну роль серед атрибутів національної ідентичності. Солідарність як етнічної,

так і політичної нації формує, передусім, масове усвідомлення приналежності до однієї мовно-культурної спільноти [6, с. 5].

Як уже було відзначено, поряд із мовою формами втілення ідентичності, що, водночас, визначають та окреслюють символічний простір нації, є матеріальна культура, міфи, ритуали та історична пам'ять. Так, міф, як засіб опосередкування ідентичності, найчастіше являє собою набір оповідей, легенд про походження цієї конкретної спільноти. Визначенню меж національної ідентичності сприяють також ритуали й свята. Їхня інтегративна функція реалізується через об'єднання членів групи та виключення сторонніх. Не менш важливим фактором структурування колективної ідентичності, є "національна пам'ять" як образ минулого, що є спільним для членів групи.

Однак, намагаючися втрутитися у процеси ідентифікації, прагнучи прискорити оформлення символічних кордонів національного самовизначення, необхідно пам'ятати, що колективна ідентичність, не може бути чийось винаходом або сконструйованою за чийсь свавіллям. Як неодноразово доводила історія, будь-які спроби такого конструювання завжди зазнавали поразки.

Це зауваження повною мірою стосується й мови як однієї з ознак національної ідентичності. Більш того, з огляду на специфіку білінгвізму сучасного українського суспільства, яку визначають поліетнічний та культурно неоднорідний склад населення, тривале перебування українських територій у складі різних імперій, трансформаційні процеси, пов'язані не тільки з демократизацією політичної системи, але й з утвердженням української національної державності, саме мовний конфлікт став індикатором проблем, пов'язаних із драматичним, сповненим протиріч процесом формування в українському суспільстві національної та громадянської ідентичності.

На нашу думку, вирішення мовного питання в Україні неможливе без усвідомлення того, що мова, поряд із комунікативною функцією, виконує роль інструмента когнітивного пізнання, конструювання соціальної реальності, визначення символічних кордонів нації та атрибуції держави у світі.

Перш за все, мова є джерелом та, водночас, засобом самовияву нації. У мові, як і в інших атрибутах, властивих нації, на різних етапах її розвитку та існування засвідчується і проявляється стан етнічної духовності, ідеї самостійності та незалежності, ступінь розвитку матеріальної та духовної культури. Національна мова існує у просторі й часі, структурно розвивається в різноманітних формах, визначених історичними, територіальними, соціальними, політичними чинниками. Як і кожна мова, українська мова зберігає прикмети різноманітних історичних епох, що є формою її взаємозв'язку з духовністю [11, с. 211]. Водночас трансформаційні процеси системного характеру завжди позначаються на змінах у різних рівнях існування мови. Усі ці мовні ознаки, закріплені в писемності, усній народній творчості, топонімії, антропонімії та інших різноманітних формах збереження мови, формують простір атрибутивного виявлення єдності етносу.

Працюючи на індивідуальному та соціальному рівнях, як засіб комунікації та інструмент матеріалізації даних про світ, мова акумулює і передає оцінну соціальну, культурно-історичну, національну інформацію та відтворює національну мовну та концептуальну картину світу.

Національно-культурне уявлення людини та нації про світ виражають концепти. Термін “концепт” закріплюється в науковому лексиконі як родова назва для великої кількості мислительних форм відображення дійсності, це “оперативна змістовна одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській практиці” [9, с. 31]. Концепти, як компоненти індивідуальної та суспільної свідомості й досвіду, кодуються в словах. Тобто національно-культурна інформація, що зберігається в базі знань представників цього мовного колективу, утворює концептосферу національної мови [14, с. 130], відображену у свідомості індивідів одиницями універсально-предметного коду. І хоча концептуальна картина світу значно більша, ніж мовна, утім концептуальну та мовну картини світу прийнято сприймати як загальнолюдський універсум та національно-мовне явище. Вважається, що мова з державним статусом адекватніше відображає соціум.

Поряд із когнітивною функцією мови надзвичайно важливим у процесах національної та державної атрибуції є її етнодержавотворчий потенціал.

Мова є моделлю національної самоідентифікації, адже в ієрархії національних атрибутів нації мова, як елемент національної самосвідомості, посідає чільне місце. Саме тому більшість дослідників у визначенні поняття нації підкреслюють мовну складову.

Ще від часів Й. Гердера, який сформулював погляд на людину як частину соціального цілого (нації), мова розглядається як головна ознака національної самобутності [5]. Невипадково деякі дослідники акцентують увагу на тому, що виникнення націоналізму, одним із базових положень якого є гердерівська ідея надання мові статусу знака ідентичності, відбулося одночасно з формуванням філософії мови [17].

Важливість зв’язків із груповою, зокрема національною, самосвідомістю також підтверджують сучасні соціолінгвістичні вчення. Й. Вайсгербер – один із найвпливовіших світових авторитетів у мовознавстві ХХ ст., вище за расу, націю і державу ставив “мовну спільноту” (він називав її народом) як природну форму об’єднання людей [4].

Сьогодні в науковому середовищі досить поширеним є погляд на мову як на символічний прояв солідарності та консолідованості групи. У межах цього підходу мова розглядається як знакова система, яка поміщена в соціальний інтерактивний контекст. Так, Дж. Гамперц у роботі “Стратегія дискурсу”, звертаючися до вивчення регіональних і соціальних відмінностей мови, переконливо доводить, що використання мови та її внутрішня структура соціально та культурно зумовлені. Вчений визначає мовну спільноту як будь-яку сукупність людей, для яких характерна регулярна або постійна взаємодія на засаді спільних, відомих для всіх мовних знаків, відмінна від інших подібних груп значною різницею у використанні мови [15].

Таким чином, мову можна розглядати як соціально та культурно зумовлену систему символів, яка при її застосуванні віддзеркалює груповий та створює індивідуальний рівень соціальних значень. Використовуючи мову, різновид її сленгів чи діалект або віддаючи перевагу одній із конкурентних у національному

інформаційному просторі мов, індивід або група маніфестує свою приналежність до певної спільноти, вказує на її статус у суспільстві, намагається обстоювати свої ціннісні та ідеологічні переконання. Звідси в багатомовних державах, які знаходяться на початковому етапі етнодержавотворення, загострення кризи національної та громадянської ідентичності часто супроводжується конфліктом на мовному ґрунті. При цьому мова набуває ознак символічного маркеру групи, що тільки сприяє загостренню ситуації.

Отже, на шляху формування політичної нації через консолідацію українського суспільства вирішення мовної кризи набуває першочергового значення. Це потребує від держави у практичній реалізації заходів щодо мовної політики розуміння характеру мовного конфлікту в Україні, який виходить за межі суто територіального чи етнолінгвістичного розмежування, стаючи ознакою базових соціальних протиріч – конфлікту цінностей та конфлікту ідентифікації.

У протилежному разі Українська держава залишиться генератором конфліктів на мовному ґрунті.

І хоча універсального рецепту подолання реальних і потенційних загроз українському суспільству через мовний антагонізм не існує, без усвідомлення того, що мовна криза є наслідком відсутності в сучасному українському суспільстві єдиної національної концептосфери, що поєднує в собі головні атрибути нації, її вирішення неможливе.

Запобігти поглибленню руйнівної тенденції поляризації суспільства за мовною ознакою можливо, на нашу думку, за умов усвідомлення того, що відродження й популяризації української мови повинні відбуватися паралельно з формуванням громадянської ідентичності та становленням єдиного символічного простору держави.

Адже, по-перше, мова, як інструмент формування національної картини світу через когнітивне пізнання, є основою національної концептосфери. По-друге, як модель групової самоідентифікації мова є атрибутом нації, зокрема і нації політичної. По-третє, у добу глобалізації мова стає символом держави. У той час, коли процеси формування єдиного планетарного цивілізаційного простору ставлять під загрозу існування поняття не тільки державного, але й національного суверенітету, українська мова повинна розглядатися як символ присутності України на планеті.

Механізмом, котрий може пожвавити процес вирішення проблем, пов'язаних із мовною конкуренцією в Україні, може стати державна політика, насамперед у галузі культури, освіти та міжнародних стосунків, спрямована на самоусвідомлення громадянами України державної ідентичності, посилення престижу державної мови в суспільстві та підвищення її авторитету у світі.

Література:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних

зкладах України (справа про застосування української мови), 14 груд. 1999 р. № 1-6/99.
– Режим доступу : <http://www.nau.kiev.ua/nau10/ukr/doc.php?code=v010p710-99>.

3. Берк П. Язык и идентичность в Италии начала нового времени / П. Берк // НЛЮ. – 1999. – № 36. – С. 5 – 25.

4. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа: [пер. с нем.] / Й. Л. Вайсгербер. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.

5. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества : [пер. с нем.] / И. Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 705 с. – (Серия “Памятники исторической мысли”).

6. Залізняк Г. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній / Г. Залізняк, Л. Масенко. – К. : КМ “Академія”, 2001. – 95 с.

7. Кондратьев А. Конституція звичаєвої держави : доп. на П'ятій наук.-прак. конф. “Буття українства” (Київ, 22 верес. 2007 р.) / А. Кондратьев. – Режим доступу : <http://observer.sd.org.ua/news.php?id=12717>

8. Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект : [монографія] / Ю. О. Куц. – Х.: Вид-во ХарPI УАДУ “Магістр”, 2002. – 204 с.

9. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика / В. А. Маслова. – 2-е изд. – Минск, 2005. – 256 с.

10. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Науч.-ред. совет. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – 2000. – 721 с.

11. Полюга Л. М. Українська мова у процесі духовного відродження українського народу (про збереження і тяглість національної свідомості) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 1992. – Вип. 1. – С. 208 – 223.

12. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю. І. Римаренко. – К. : Юрінком, 1995. – 272 с.

13. Тетерук С. “Мова” і “Язык”. Хто кого? / С. Тетерук // Людина і влада. – 2000. – № 3-4. – С. 85 – 88.

14. Трошина Н. И. Когнитивный аспект стиля / Н. И. Трошина // Структура представления знаний в языке : сб. науч.-аналит. обзоров. – М., 1994. – С. 128 – 141.

15. Gumperz J. J. Discourse Strategies / J. J. Gumperz. – Cambridge, 1982.

16. Haugen E. The Ecology of Language / E. Haugen. – Stanford, CA : Stanford University Press, 1972.

17. Nipperdey T. Die anthropologische Dimension der Geschichtswissenschaft / T. Nipperdey // G. Schulz (Hg.). Geschichte heute. Güttingen. – 1973. – S. 225 – 255.

Надійшла до редколегії 01.07.2008 р.